
Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Genel Nüfus Sayımında Ardahan Vilâyeti'nin Nüfus Özellikleri

The Population Characteristics of Ardahan Province in the First General Census of the Turkish Republic

Oğuz ŞİMŞEK*

Özet

Bu çalışmada, Ardahan ilinin, Cumhuriyeti'nin ilk genel nüfus sayımı olan 1927 Genel Nüfus Sayımı'ndaki nüfus özellikleri ele alınmıştır. Çalışmanın giriş bölümünde 1927 Genel Nüfus Sayımı'ndan önceki dönemlerde Ardahan Vilâyeti'nin nüfusu ve nüfus özellikleri kısaca değinilmiştir. Çalışmanın asıl bölümünde ise, 28 Ekim 1927'de yapılan ilk genel nüfus sayımı sonuçlarına dayanılarak, Ardahan Vilâyeti'nin genel nüfusu ve cinsiyet itibarıyla nüfusu incelenmiştir. Sonraki bölümlerde ise sırasıyla; yaş grupları itibarıyla, medenî hale göre, okur-yazarlık durumuna göre, doğum yerleri bakımından, ekonomik faaliyet kolları itibarıyla, anadile göre, sakatlıklar temel alınarak, Ardahan Vilâyeti'nin nüfus yapısı hakkında bilgiler verilmiştir. Bu çalışma ile Ardahan ilinin Rus işgalinde kaldığı dönem ile Cumhuriyetin ilanından sonra yapılan ilk nüfus sayımı arasındaki nüfus özellikleri ve demografik yapısı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Doğu Anadolu, Nüfus, Ardahan, Çıldır

* Yrd. Doç. Dr., Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü 75000 Ardahan, e-posta: oguzsimsek76@hotmail.com

Abstract

In this study, the Ardahan province, the first census of the Republic in the 1927 General Population Census population characteristics is discussed. In the introduction to the study of the 1927 Population Census are given information about the population of the former Ardahan provinces. In the main part of the study, carried out in October 28, 1927 based on the first general census, as Ardahan Province in the general population and gender are given information about the population. In the next section, respectively; At age groups, according to become civilized, according to the literacy situation in terms of place of birth, as economic activity and, according to the mother tongue, disability on the basis of information about the population structure has been Ardahan Province in. This Ardahan with studies after the proclamation of the republic During his stay in the Russian occupation of the province by population characteristics between the first census and has tried to reveal the demographic structure.

Keywords: East Anatolia, Population, Ardahan, Çıldır

Giriş

Nüfus, en dar anlamda bir kişi ya da birey demektir. Biraz daha geniş anlamda, bir aileyi oluşturan aile bireyi sayısı (ev halkı, efrad-ı aile) anlamına gelir. Oysa en geniş anlamda nüfus terimi, belirli bir sayım gününde, belli bir ülkede sayılıp belirlenen toplam insan sayısı demektir¹. Nüfus konusu birçok bilimin incelemem alanında olmakla birlikte siyasi coğrafya ve jeopolitik araştırmaları için de önemlidir ve üzerinde önemle durulan bir konudur.

Ülkeler yüzyıllar öncesinde ve hatta yirminci yüzyılın ortalarına kadar, nüfusun sayısal olarak fazlalığını güçlü olmak için gerekli bir koşul olarak görmüşlerdir. Ancak, günümüzde nüfusun sayısal fazlalığından daha çok, nitelikleri veya özellikleri üzerinde durulmaktadır. Nüfus miktarı ve sahip olunan nüfusun özellikleri ile ülkelerin kalkınmaları arasında ilişki kurulmaktadır².

Nüfus özellikleri bakımından Araştırmamızın konusunun oluşturan Ardahan ilinin 1927 yılında yapılan nüfus sayımı birçok yönden önemlidir. Bunlardan birincisi cumhuriyetin ilanıyla birlikte yapılan ilk nüfus sayımı olmasıdır. Diğer taraftan bu sayımda, geçmişte başvurulmayan, nüfus özelliği ile ilgili birçok bilginin bir arada yer almasıdır.

Çalışmada önce, Ardahan'ın tarihi süreç içerisinde ve Cumhuriyetin ilk nüfus sayımına kadar olan dönemde nüfus ve nüfus özellikleri hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Daha sonraki kısımda ise, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk genel nüfus sayımında Ardahan'ın sahip olduğu nüfus özellikleri ayrıntılı olarak incelenmiştir.

A. İlk Genel Nüfus Sayımına Kadar Ardahan ve Çevresinde Tarihi Süreç

Ardahan ilinin yer aldığı Kuzeydoğu Anadolu ile Aras boylarının tarihi çağlara girmesi M.Ö. 3 binlerde Hurilerle başlamıştır³. Hurileri, MÖ. 900-300 yılları arasında bölgede kurulan Urartu devleti izlemiştir. Daha sonra İran'dan batıya yayılan Medler'in kısa hâkimiyetlerini Kimmer ve Sakalar/İskit izlemiştir⁴.

Sakaların yıkılmasıyla Artaksiyalılar (Eski Oğuz) (M.Ö. 1. Yüzyılda) bölgede hüküm sürmeye başlamışlar ve Roma ile mücadele eden Küçük Arsaklı devleti kurmuşlardır. Bu süreçte İran yolu ile gelen Türkmen göçbeleri Aras ve Kür boylarına yer-

1- Doğanay, Hayati., 1994. Türkiye Beşeri Coğrafyası. Gazi Büro Kitapevi, Ankara. s.12

2- Servet Karabağ-Salih Şahin., 2006, *Türkiye Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*, Ankara, s.2.

3- Kırzioğlu, Mehmet Fahrettin., 1953, Kars Tarihi Işıl Matbaası İstanbul, s. 28

4- Konukçu, Enver., 1999, Ardahan tarihi, Ardahan Valiliği Kültür Yayınları, No.2, Ajans Türk Basım Basım A.Ş. Ankara, s.53

leşmeye başlamışlardır. Arsaklılar döneminin M.S. 438 sona ermesiyle Arsaklılar'dan sonra bölgede Sasani ve Bizanslılar hâkimiyet kurmuşlardır⁵. 626'da Hazar (Kazar) Türkleri kuzeyden bölgeye gelerek Kür boylarına yerleşmeye başlamışlardır⁶. 645'de İslam ordularının kuzeye Anadolu'ya yönelmesiyle İslamiyet bölgede yayılmıştır. Aynı dönemde bölgedeki Hıristiyanlarca, 750 Bagratlılar hâkimiyeti kurulmuştur.

Yüzyıllardır devam eden Türk göçleri İslamiyetten sonra da devam etmiştir. Bunların en etkilisi, 1064'de Sultan Alparslan yönetimindeki Selçuklu ordusunun Ardahan ve çevresini fethetmesidir. Ardından Kars ve Ani'ya yönelen Selçuklular sayesinde 1071 Malazgirt öncesi bu yörede Türk egemenliği başlamıştır. Bölgenin fethi sürecinde, 1124 yılında Kıpçaklar, Erzurum'da ki Saltuklu Emirliğine bağlı Çavak'ten (Ardahan ve Artvin kesimi dâhil) İspir'e kadar hudut sayılan yerleri alıp buralara yerleştirilmiştir. Böylece 1118 ve müteakip yıllarda gelip yerleşenlere eski Kıpçak, 1195 ve sonrasında gelenlere ise yeni Kıpçak denmeğe başlanmıştır. Sınır boylarında Türklerin iskânı ile sağlanan sınır güvenliği yanında, 1225 yılında Müslüman ülkelere akınlar yaparak çok zararlar veren Apkaz-Gürcistan ordularını Harezmşah Celaleddin Mengüberti Revan'ın güneyinde Gerni'de yenmiş ve Ardahan ile Kars'ı almıştı⁷.

Harzemşahlardan sonra 1239'da Moğol Cengiz İmparatorluğu'nun İran Genel Valisi Baycu Noyan Ardahan'ı da içine alan bütün Aras ve Kür boylarını fethedip imparatorluğuna tabi kıldı. 1267 İlhanlı Abaka Han, kardeşi ile girdiği taht mücadelesinde çok yaralılık gösteren Çaklı baba Sargis'e Ardahan ve Ahıska valiliğini vermesiyle, buralara Atabeklik ülkesi denmeye başlanmıştır. 1334'te I. Beka'nın torunu I. Korkore Atabek unvanını alarak İlhanlılar ve Celayirlılardan sonra Karakoyunlular'a tabi olmuşlardır. Böylece Ardahan ve çevresinde Karakoyunlular dönemi başlamış oldu. 1386'da Kars'ı uzun ve zorlu bir kuşatmadan sonra alabilen ve aldıktan sonra yağma ettiren Timurhan ordusuyla Tiflis'e giderken Ardahan'da bulunan Kıpçaklı Atabekler de ona tabi oldu.

1463'te Karakoyunlular kendilerini sıkıştıran Apkaz kralına karşı Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'dan yardım istediler. Uzun Hasan Temür bek idaresindeki bir orduyu yardıma gönderdi. Karakoyunlulara yardım eden Akkoyunlular, Ardahan dahil idarelerindeki yerleri yönetimlerine aldılar. 1472 yazında Akkoyunlular'a itaatten çıkan Atabek-Bahadır ile Kartli kralı ülkesi karşı harekate geçen Uzun Hasan,

5- Kırzioğlu, M.F., a.g.e. s. 190

6- Kırzioğlu, M.F., a.g.e. s. 208

7- Kırzioğlu, M.F., a.g.e. s. 427

Ahıska ve Tiflis'i alıp, bir valilik idaresi kurdu. Bölgeye Ardahan Türkmanları denilen ve çoğu yaylakçı ve kışlakçı olup, giyimleri, kuşamları ve dokumaları ile Oğuz töre ve geleneğini yaşatan, Hanak-Damal/Meşe Ardahan'da ki Türkmenler, Uzun Hasan tarafından Maraş-Altı'ndaki yerlerinden getirilerek, hudut korucusu olarak buralara yerleştirildiler. 1477 yılındaki Akkoyunlu seferi tesiriyle, Yukarı Kür ve Çoruk boylarındaki Kıpçaklı Atabekler ülkesi, Çaklılar sülalesi elinde beş beyliğe bölünmüştü⁸.

1551'de Erzurum Beylerbeyi Sarı İskender Paşa, Ardanuç'u fethettikten sonra ilerleyen Paşa; Göle, Hanak, Ardahan ve Hoçuvan kesimlerini alarak, Osmanlı hududunu Çıldır ile Posof'da Kısır ve Ulgar dağlarına dayandırdı. Atabekler hükümetinin son yurdu III. Sultan Murad zamanında ve Safevi-Osmanlı savaşları sonucunda Osmanlı devletine bağlandı sonra Göle ve Hoçuvan'a Diyarbakır'dan getirilen Osmanlı aşiretleri yerleştirildi. Bu aşiretlerin kökeni de anonim Oğuz kaynakları Şerefname ve İskendername'ye göre Oğuzlara dayanmaktadır⁹.

8 Ağustos 1578'de Ardahan ve çevresi kesin olarak Osmanlı devletinin yönetimine girdi. Bölge, XIX. yüzyılın ilk otuz yılında meydana gelen Osmanlı-Rus Savaşlarında (1806-1812 ve 1828-1829) Rus istilalarına maruz kalmıştır. Edirne Anlaşması (1829) ile büyük bir kesimi Ruslara bırakılan Ardahan ve çevresinin merkezi olan Çıldır Eyaleti'nin geri kalan toprakları Oltu Sancağı adıyla Erzurum Eyaleti'ne bağlanmıştır. Savaş sonunda bölgede yaşanan göçlerle ekonomik potansiyeli zayıflayan Çıldır Eyaleti de sancak statüsüne alınarak 1833 yılında Erzurum Eyaleti'ne bağlanmıştır¹⁰. Çıldır sancağı (Ardahan ve çevresi)'da bu idari yapılanma içerisinde Erzurum Vilayeti'nin yedi sancağından birini oluşturmuştur. Sancak statüsü durumu 1877 Rus işgaline kadar devam etmiştir.

1877 yılında başlayan ve 93 Harbi olarak adlandırılan Osmanlı-Rus Savaşı esnasında Çıldır ve Kars sancakları, 17 Kasım 1877 tarihinde Rus işgaline uğramıştır. Savaş sonunda yapılan Berlin Anlaşması'yla Osmanlı Devleti savaş tazminatı olarak Ardahan, Kars, Batum ve Artvin sancaklarını (Elviye-i Selâse) Rusya'ya vermiştir. İşgalin ardından Ardahan ve Kars'a özel statü verilerek Kars Oblast'ı (Kars Askeri Valiliği) oluşturulmuştur¹¹. 1881 yılında idari bölümlerde değişiklik yapılarak bü-

8- Kırzioğlu, M.F., a.g.e. s. 494

9- Kırzioğlu, M.F., a.g.e. s. 501-504

10- Tönük, V.,1945, Türkiye İdare Teşkilatının Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durumu. Ankara s.91.

11- Demirel, Muammer, 2008, Doğu Anadolu'da İdari yapılanma (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan Sonra), Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Sayı 37 Erzurum, s. 254-255

tün Kars vilayeti dört sancağa (okrug) bölünmüş, Kars, Ardahan, Kağızman ve Oltu şeklinde olmuştur. Ardahan sancağına da dört kaza bağlanmıştır. Bunlar, Ardahan, Çıldır (merkezi Zurzuna köyü) Posof (merkezi Digur köyü) ve Göle (merkezi Okam, bugünkü Çayırbaşı köyü).

1914'te başlayan Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'dan bu bölgenin geri alınması ve Türk Dünyası'yla bütünleşmeyi hedefleyen 3. Ordu'nun Sarıkamış Harekâtı başarısızlıkla sonuçlanınca Osmanlı Devleti'nin doğu vilayetleri 1915-1916 yıllarında Rus istilasına uğramıştır.

Bu yıllarda aynı zamanda Ermenilerin bölgedeki Türkleri kitlesel olarak katlettikleri bir dönem olmuştur¹². 1917'de patlak veren Bolşevik İhtilalı ile savaştan çekilen Rus Çarlığı, 3 Mart 1918'de İttifak Devletleriyle imzaladığı Brest-Litovsk Anlaşması ile 1878 sınırına dönerken anlaşmanın 4. maddesi gereğince Rus ordusu Elviye-i Selâse'den tahliye edilecekti ve ahaliye kendi kaderini belirleme hakkı tanınacaktı. Bu durumdan yararlanarak bölgeyi denetimi altına alan Osmanlı Devleti yeni bir idari yapılanma hazırlığı yaparken 30 Ekim 1918 Mondros Ateşkesi imzalanmış ve bu hükümler gereğince 1914 yılındaki sınırlarına çekilmiştir¹³.

Rusların savaştan çekilmesi ve Türklerin 1914 sınırlarına geri dönmesi ile ortaya çıkan boşluktan yararlanan Gürcü ve Ermeni kuvvetleri Doğu Anadolu da Ardahan, Kars ve İğdir'ı işgal etmişlerdir. Türklerin tekrar Ermeni ve Gürcülerce baskınlara uğramasına ve işgale engel olmak için Ocak 1919'da Kars'ta Cenubi Garbi Kafkas Muvakkalesi kurulmuş, Kars ve Ardahan'da Milli Kongreler düzenlemiştir. Ancak İngilizlerin Kars Hükümetini dağıtması ve Ermeniler idaresine vermesiyle Türk nüfus sistematik katliama uğramıştır¹⁴. Nihayet TBMM Hükümeti emriyle 29 Eylül 1920'de harekete geçen Kâzım Karabekir komutasındaki 15. Kolordu 30 Ekim 1920'de Kars'ı alarak Gümrü'ye ilerleyince Ermeniler barış istemek zorunda kalmışlardır. Bunun üzerine 3 Aralık 1920'de Gümrü Anlaşması yapılarak günümüzdeki doğu sınırlarımız çizilmiş oldu. Kars'ın 30 Ekim 1920 tarihinde, Ardahan'ın ise 23 Şubat 1921 tarihinde işgalinden kurtarılmasından sonra 16 Mart 1921 Moskova ve 13 Ekim 1921 Kars Antlaşmalarıyla doğu Anadolu sınırlarımız tam olarak belirlenmiş oldu.

12- Bkz. Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I-II, Ankara, ve III-IV, Ankara 1998.

13- Kırzioğlu, 1953: a.g.e. s. 549.

14- Gökdemir, Ahmet Ender., 1998, Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, s. 27-38. Kırzioğlu, M.F., 1970, Kars ve Çevresinde Ermeni Mezalim (1918-1920), Ankara. s. 90., Karabekir, Kazım, 1969. İstiklal Harbimiz, İstanbul. s. 22-26.

Birinci dünya savaşının sona ermesiyle birlikte, Anadolu'nun işgale uğraması sonucu Türk Milleti tarafından verilen Kurtuluş Savaşı'nın zaferle sonuçlandırılmasının ardından 24 Temmuz 1923'te Lozan Barış Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmayla yeni bir Türk Devleti kurulurken aynı zamanda bölgedeki kırk yıllık Rus esareti de sona ermiştir.

Yeni Türk devletini ilk anayasası olan 20 Ocak 1921'de 85 numaralı Teşkilatı Esasiye kanununun, vilayetlerin idaresi hakkındaki hükümleri "Türkiye coğrafi vaziyet ve iktisadi münasabet noktai nazarından vilayetlere, vilayetler kazalara münkasım olup kazalar da nahiyelerden tereküp eder" şeklinde olmuştur¹⁵. Bu kanunla sancaklar kaldırılmış ve yerine "*Vilâyet Teşkilâtı*" kurulmuştur. Bu ilk düzenlemede vilayet sayısı 71 olarak belirlenmiştir TBMM tarafından oluşturulan bu ilk düzenlemede Kars ve Ardahan, Erzurum Vilayeti'ne bağlı birer kaza olmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci anayasası, 20 Nisan 1924 tarihinde kabul edilmiştir. Bu Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 89. maddesi ile Türkiye'nin yeni idarî taksimatı oluşturulmuştur. Buna göre; yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin idarî taksimatı; "*Türkiye coğrafi vaziyet ve iktisadi münâsebet nokta-i nazarından vilâyetlere, vilâyetler kazalara, kazalar nahiyelere münkasemdir (ayrılmıştır) ve nahiyeler de kasaba ve köylerden tereküp eder (oluşur)*" şeklindedir¹⁶. Böylece, Türkiye illere, iller ilçelere, ilçeler nahiyelere, nahiyeler de köylere ayrılmıştır. Buna göre idarî taksimatın en küçük birimini köyler oluşturmuştur.

Bu düzenleme ile Çarlık Rusyası yönetiminde iken Kars Oblastına (Askeri Valilik) bağlı olan ve Anavatana katılması ile birlikte Erzurum'a bağlanan Kars ve Ardahan bu yasa gereğince il durumuna getirilmiştir. Ardahan il'i; Merkez, Çıldır, Merdenik (Göle) ve Posof ilçelerinden oluşmaktaydı. Bu idari düzenleme günümüzdeki idari sınırlara paralel bir şekilde olmuştur.

Ardahan ili, 26 Mayıs 1926'da çıkarılan kanunla vilayet statüsünden çıkarılarak ilçe'ye dönüştürülmüştür¹⁷. Böylece Ardahan'a bağlı olan Çıldır, Göle ve Posof ilçeleri de Ardahan'la birlikte Kars vilayetinin ilçesi konumuna getirilmiştir. Ardahan İli idari alanında 1926 yılından 1992 yılına kadar önemli bir değişiklik olmamakla birlikte bazı yerleşmelerin idari statüsü değişmiştir. Örneğin 1958 yılında yapılan düzenleme ile Ardahan İlçesinin Hanak Bucağı, İlçe statüsüne dönüştürülmüştür. Ardahan, 66 yıl Kars iline bağlı bir ilçe olarak yer almıştır. 27 Mayıs 1992 tarih ve

15- Tönük, V., a.g.e. s.258

16- Tönük, V., a.g.e. s.260

17- 877 Sayılı Teşkilatı Mülkiye Kanunu 26 Mayıs 1926 tarihinde kabul edilerek Resmi Gazete'nin 26.06.1926 tarih ve 404 sayılı nüshasında yayımlanıp yürürlüğe girmiştir.

3806 sayılı kanun ile tekrar 1924'deki gibi bağımsız bir il haline getirilmiştir. Bu yeni düzenleme ile Damal bucağı ilçe haline getirilerek Ardahan'a bağlanmıştır ve Ardahan ili, Merkez ilçe olmak üzere, Çıldır, Damal, Göle, Hanak ve Posof ilçelerinden oluşmuştur.

Cumhuriyetin ilanına kadar Ardahan ve çevresinde gerek Osmanlı idaresinde, gerekse Rus Çarlığı işgalinde kaldığı yıllarda birkaç defa nüfus sayımı yapılmıştır. Yapılan bu sayımların sonuçlarına, araştırma konumuz olan cumhuriyet döneminde yapılan ilk nüfus sayımına ışık tutması bakımından kısaca değinilmesi yararlı olacaktır.

Osmanlı Devleti'nde yapılan ilk modern nüfus sayımında; Çıldır ve Kars eyaletleri birlikte sayılmıştır. Çıldır Eyaletinin toplam nüfusu 78 668 ve Kars eyaletinin toplam nüfusu 19 741 kişiden oluşmuştur¹⁸. Bu sayımda, asker olabilecekleri belirlemek için daha çok Müslüman olanlarının sayımı yapılmıştır. Yine de bu eyaletlerde az da olsa gayrimüslimlerin de varlığı söz konusudur.

Tablo 1. 1831 Nüfus Sayımında Çıldır ve Kars Eyaletinin Nüfusu¹⁹

Kazalar	Nüfus Sayımı Yapan Memur	İslâm	Reâya	Kıpti	Yahudi	Ermeni	Yekûn (Toplam)
Çıldır	Mektubi hulefasından Nazif Bey	37 272 ¹	-	191	318	4887 ³	78 668
Kars		17 580 ²	-	-	-	2161 ⁴	19 741
Çıldır ve Kars Misafirin ve Tüccar			105	-	-	-	105
Toplam			54 852	105	191	318	7048

Kaynak: Enver Ziya Karal, Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831, Ankara 1997, s.210.

Ardahan ve çevresi, 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sonucu işgale uğramış ve Rus çarlığı yönetimine girmiştir. Ardahan'ın Rus yönetimine geçtiği ve Rusların idari düzenlemesiyle birlikte Rusya, Anadolu ve İran'dan Ermeni, Rum ve Rus milliyetine sahip nüfus bölgeye göç ettirilerek ya Türklerden boşaltılan köylere veya yeni yer-

18- Karal, Enver Ziya, 1997, Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831, Ankara, s. 210

19- Tablo 1'de belirtilen bu nüfusun, 1318 nüfus aşairdir¹. 1738 nüfus aşair². 624 nüfus namevcut³. 1 nüfus namevcut⁴. bkz. E.Z.Karal, s. 210

leşmeler oluşturularak iskân ettirilmişlerdir²⁰. Böylece kısa sürede Ardahan ve Kars yörelerinden demografik yapı hızla değişmeye başlamıştır. Bölgenin Rus yönetimine geçmesinden sonra 1886 yılında yapılan ilk nüfus sayımında (Tablo 2) dikkat çeken en önemli ayrıntılardan birisi Türk nüfusu kendi arasında gruplara ayırarak (Türk, Türkmen, Karapapak şeklinde) nüfus oranını dahada aşağılara çekmek olmuştur. Yapılan sayımda nüfusun % 68,1'i Türk nüfustan oluşurken, % 16,0'ı Kürt nüfustan % 12,9 Rum, % 2,4'si Rus ve % 0,6'sı Ermeni nüfus gruplardan oluşmaktaydı.

Tablo 2. 1886 yılı Ardahan Nüfusu ve Nüfusun Etnik Yapısı

	Toplam ve %'si	Ermeni	Türk			Kürt	Rum	Rus
			Türk	Karapapak	Türkmen			
Ardahan (Merkez)	778	141	403	-	-	7	48	172
	%100	%18,1	%51,8			% 0,9	% 6,2	%22,1
Ardahan	14 654	-	6 492	467	3 074	904	2 814	864
	%100		%44,3	%3,2	%21,0	%6,2	%19,2	%5,9
Çıldır	8.909	-	2.796	5.762	-	351	-	-
	%100		%31,4	%64,7		%3,9		
Göle	9.208	121	846	-	54	5 432	2.755	-
	%100	%1,3	%9,2		%0,6	%59,0	%29,9	
Posof	10.094		9.814		-	280		
	%100	-	%97,2	-		%2,8	-	-
Ardahan Vilayeti Toplamı	43.643	262	20 351	6 229	3 128	6 974	5.617	1 036
	%100	%0,6	%46,6	%14,3	%7,2	%16,0	%12,9	%2,4

Kaynak: Kavkaski Kalendar. Na 1895 God. Tipogafın: Gruzinsk. İzdatelskago Tovarişestva, Tiflis V. Statişeskiya sv Dmıya, s. 60-61

Yukarıdaki tabloda dikkat edilecek noktalardan en önemlisi Müslüman nüfusun % 84,1 gibi çok büyük bir oranı oluşturması, Hıristiyan nüfusun dışarıdan getirilen göçmen nüfusa rağmen % 15,9' da kalmasıdır.

11 yıl aradan sonra Ruslar tarafından yapılan ikinci nüfus sayımı 1897 yılında gerçekleşmiştir. Bu nüfus sayımında Ardahan nüfusu Tablo 3'de ayrıntılarıyla görülebilmektedir. Bu sayım döneminde Ardahan Nüfusu toplam 65 763 kişiden oluş-

20- Kurat, Yakup Tekin., "1878-1919 Arasında Türk-Rus İlişkileri" Ankara Üniversitesi, Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt. 16, Sayı. 27, Ankara, 1992 s. 138.

maktadır. Ardahan toplamından 40 286 Türk nüfus, (28 047 Türk, 7 911 Karapapak, 4 328 Türkmen) 12 565 Kürt, 7 839 Rum, 1 966 Rus, 1 918 Ermeni, 383 Ukraynalı ve 207 Polonyalı nüfustan oluşmaktaydı. Hıristiyan nüfusun etnik çeşitliliği artmış ve Türk nüfus azalmıştır. Bir önceki dönemde % 68,1 olan Türk nüfus % 61,3'e gerilemiştir. Rus yönetiminde yapılan sayımlarda özellikle toplumun etnik yapısı köyler ölçeğinde verilmiş ve bunun dışında hane sayısı, erkek ve kadın sayısı gibi o dönemde pek değinilmeyen ayrıntılara da inilmiştir.

Tablo 3. 1897 Yılı Nüfus Sayımına Göre Ardahan Sancağının Nüfusu

1897	Türk	Kürt	Rum	Rus	Ermeni	Ukraynalı	Polonyalı	Toplam
Ardahan	40 286	12 565	7 839	1 966	1 918	383	207	65 763
% oran	61,3	19,1	11,9	3,0	2,9	0,6	0,3	100

Kaynak: Kavkaski Kalendar. Na 1899 God. Tipogafin: Gruzinsk. İzdatelskago Tovarişestva, TİFLİS s. 349.

Ardahan ve çevresinin Rus Çarlığı işgalinde kaldığı sürede en son nüfus sayımı 1908 yılında yapılmıştır. Kafkasya genel valiliğine bağlı bütün valiliklerde (Guberniyalar ve Oblaslar²¹) yapılan bu nüfus sayımının Ardahan sancağına ait genel nüfus verilerine göre toplam nüfusu 71 460 kişiden oluşmaktadır (Tablo 4). Toplam nüfus içerisinde 58563 kişi Müslüman nüfustan oluşurken, geriye kalan 12 897 kişi ise Hıristiyan nüfustan oluşmaktaydı. Yine bu nüfus sayımında da Türk nüfus çeşitli gruplara ayrılmıştır.

Tablo 4. 1908 Nüfus sayımına Göre Ardahan Sancağının Nüfusu

İlçeler	Müslüman Nüfus				Hıristiyan Nüfus			Toplam
	Türk Nüfus			Kürt	Rus	Ermeni	Rum	
	Türk	Karapapak	Türkmen					
Ardahan	10746	325	5114	1623	1605		5255	24668
Çıldır	3570	9941		231				13742
Göle	823		499	10658		272	5765	18017
Posof	14616			417				15033
Toplam	29755	10266	5613	12929	1605	272	11020	71460

Kaynak: Kavkaski Kalendar. Na 1910 God. Tipogafin: Gruzinsk. İzdatelskago Tovarişestva, TİFLİS s. 493-495

21- Gubernia: Rusya'da 1708-1929 yılları arasında var olan yönetim bölümü valilik.

Oblast: Slavca bir kelimedir. Rus Çarlığında Askeri Eyalet ve bölge anlamına gelmektedir.

Bir önceki döneme (1897 yılı sayımı) göre nüfusu 5 697 kişi nüfusu artan Ardahan'da erkek ve kadın nüfus arasında fark bir önceki sayım dönemi gibi hemen hemen aynı kalmıştır. Nüfusun % 51,5'i (36 765 kişisi) erkek nüfustan oluşurken, % 48,5'i ise (34 695) kadın nüfustan oluşmaktaydı.

Tablo 5. 1908 Yılı Nüfus Sayımına Göre Ardahan'da Cinsiyete Göre Nüfus

Ardahan 1908-	Ardahan Yüzölçümü		Erkek	Kadın	Toplam
	Verst ^{2*}	Km ²			
Ardahan Merkez	-	-	962	814	1 776
Ardahan	1 599,75	1 820,54	12 680	11 938	24 668
Göle	1 849,68	2 104,97	9 283	8 734	18 017
Posof	506,45	576,36	7 728	7 305	15 033
Çıldır	962,02	1.102,76	7 074	6 668	13 742
Toplam	4 917,90	5 604,62	36 765	34 695	71 460

Kaynak: Kavkaski Kalendar. Na 1910 God. Tipogafin: Gruzinsk. İzdatelskago Tovarişestva, Tiflis. s. 444-445.

***Verst:** Bir Rus uzunluk ölçü birimidir. 1,0668 kilometreye karşılık gelmektedir.

B- İlk Genel Nüfus Sayımının Yapılması ve Ardahan Vilâyeti'nin Nüfus Özellikleri

Kurtuluş savaşından yeni çıkmış bir ülke olarak Türkiye Cumhuriyeti devletinde birçok alanda yenileşme hareketlerine girişilmiştir. Cumhuriyetin ilanından sonra Türkiye'nin karşılaştığı önemli sorunlardan birisi nüfus sayısının, sosyal ve ekonomik niteliklerinin bilinmesi olduğundan, Türkiye'de kısa süre içerisinde bir genel nüfus sayımının yapılması kararlaştırılmıştır. Ayrıca, özellikle batılı ülkelerin ülkemiz nüfusu hakkında yaptıkları propagandalar ülke nüfusunun sayımla tespiti ve bu olumsuz propagandaların önüne geçmek için aradan geçen dört yıl içerisinde bir genel nüfus sayımının yapılması önceliği ortaya çıkmıştır.

Nüfus Sayımı yapmak için 896 sayılı "İlk Genel Nüfus Sayımı Kanunu" hazırlanmış, 2 Haziran 1926 tarihinde TBMM'de kabul edilmiş ve Resmî Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu kanunun çıkartılmasının ardından, Türkiye

Cumhuriyeti'nin ilk ayrıntılı genel nüfus sayımı 28 Ekim (Teşrinievvel) 1927'de yapılmıştır. Bu sayede Ardahan'ın nüfusu hakkında ayrıntılı bilgilere ulaşma ve bu bilgilere dayanarak bilimsel değerlendirmeler yapabilme imkânı doğmuştur.

1- Genel Nüfus Sayısı ve Cinsiyet İtibariyle Nüfus

Ardahan'ın 26 Mayıs 1926 yılından sonra ilçe statüsüne dönüştürülerek Çıldır, Göle ve Posof ilçelerinin Ardahan'la birlikte Kars vilayetinin ilçesi konumuna getirilmiştir. Ancak bu çalışmada 1927 yılında yapılan genel nüfus sayımında Ardahan ve ilçelerini Kars'tan ayrı olarak hesaplayarak Ardahan'ın 1926 yılı sınırları içerisinde yer alan ilçeleri ile birlikte değerlendirme yapılmıştır.

1927 Genel Nüfus Sayımı'na göre; Türkiye'nin toplam nüfusu 13 648 270 kişidir. Bu nüfusun sadece % 23,5'i şehirlerde, % 76,5'i ise köylerde yaşamaktadır. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk genel nüfus sayımında 88 991 kişi olan Ardahan'ın nüfusu, şehirlerde ve köylerde yaşama biçimi bakımından, Türkiye'nin geneli ile paralellik göstermektedir. Barındırdığı bu nüfusuyla Ardahan Vilâyeti 1927 yılında, ülke nüfusunun yaklaşık % 0,7'sine sahiptir. Ardahan merkez ilçenin ortalama nüfus yoğunluğu 24,9 olurken, Ardahan il genelinde kilometre kareye düşen nüfus ise 16,5'tir.

Tablo 6. 1927 Yılı Genel Nüfus Sayısı ve Cinsiyet İtibariyle Nüfus

İlçeler	Erkek	Kadın	Toplam	Toplam Yüzölçümü (km ²)	Ortalama Nüfus Yoğunluğu kişi/km ²	Köy (Mevki ayısı)
Ardahan	13 029	11 405	24 434	980	24.9	71
Çıldır	9 759	8 908	18 667	1 840	10.1	51
Göle	11 159	10 795	21 954	1 950	11.3	78
Posof	12 112	11 824	23 936	625	38.3	79
Toplam	46 059	42 932	88 991	5 395	16.5	279

Kaynak: T.C. Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü (TCBİUM), 1927 Genel Nüfus Sayımı, Fasikül I, Ankara 1929, s.X.

Cumhuriyetin ilk genel nüfus sayımına dayanılarak yapılan değerlendirmelerden sonra, bu sayım sonucu temel alınarak, daha önceki nüfus sayımlarından yer almayan Ardahan'ın nüfusunun diğer özellikleri hakkında da bilgilere ulaşmak mümkündür.

Bu nedenle, ilk olarak, Cumhuriyetin ilk genel nüfus sayımına göre, Ardahan'ın genel nüfus sayısı ve bu nüfusun cinsiyet itibariyle durumu ortaya konulmuş, bazı değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi, Ardahan Vilâyeti'nin toplam nüfusu 88 991 kişidir. Ardahan'da nüfusun en yoğun olduğu yer Posof ilçesidir. Posof'u sırasıyla; Ardahan merkez, Göle ve Çıldır ilçeleri takip etmektedir. Nüfus yoğunluğunun en az olduğu yer ise Çıldır'dır. 1927 nüfus sayımı sonucuna göre, dikkati çeken en önemli noktalardan biri de, Ardahan merkez ilçe ve diğer üç ilçe merkezine bağlı olan 279 adet köy yerleşmesinin mevcududur. Bunlardan, Hanak ve Yalnızçam Nahiye merkezleri ile 71 köy yerleşmesi Ardahan merkez ilçeye bağlıdır. Çıldır ilçesine; Cala ve Kurtkale nahiye merkezleriyle 51 köy, Göle ilçesine Hoçuvan ve Okam nahiye merkezleriyle 78 köy, Posof ilçe merkezine ise Cilvana ve Damal nahiyeleriyle 79 köy yerleşmesi bağlı bulunmaktadır.

Cinsiyete göre Ardahan Vilâyeti'ndeki nüfus değerlendirildiğinde, 88 991 kişinin 46 059'u (%51,8) erkek, 42 932'si (% 48,2) kadındır. Erkeklerin kadınlardan 3 127 kişi daha fazla olduğu ildeki bu durumun ilçelerde de benzer özellik taşımaktadır.

2- Yaş Grupları İtibariyle Nüfus

Bir ülkenin yaş gruplarına göre dağılımı, o ülke nüfusunun en önemli ve değişken özelliklerinden biridir. Çünkü yaş grupları, nüfusun genel yapısı ve ülkedeki doğurganlık oranı hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlar. Ayrıca çalışma çağındaki nüfusun ve bağımlı nüfusun tespiti ile iş, eğitim, sağlık ve benzeri ihtiyaçların belirlenmesinde ve geleceğe yönelik çeşitli planlamaların yapılabilmesinde önemli rol oynar²².

İlk nüfus sayımında elde edilebilen nüfus özelliklerinden biri de Ardahan nüfusunun yaş grupları itibariyle yapısıdır. Ardahan Vilâyeti'nin ekonomik, kültürel, sosyal ve ticarî durumu etkileyecek, gelişmesini sağlayacak bir nüfus alt yapısının var olduğu sonucuna bu sayım sonuçları ile varılabilir. Çünkü her sosyal faaliyet alanında ihtiyaç duyulan temel faktör, o alanda yetişmiş insan potansiyelidir. İleride de görüleceği gibi, Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında, okuma ve yazma istenilen ölçüde olmamasına karşın, kas gücüyle çalışabilecek insan sayısı istenilen seviyededir. Bunun en önemli göstergesi; çalışabilecek ve belli bir olgunluğa ulaşmış insan sayısındaki miktardır. Yaş grupları içerisinde en fazla kitleyi bulandıran 20-45 yaş grubudur. Ardahan'da bu grupta toplam 26 609 kişi bulunmaktadır (Tablo 7).

22- GÜNER. İ., 2010, Genel Beşeri ve Ekonomik Coğrafya, 1. Bölüm. Gündüz Eğitim Yayıncılık, Ankara, s. 26

Tablo 7. 1927 Yılı Genel Nüfus Sayımında Yaş Grupları İtibariyle Nüfus

İlçeler	Cinsiyet	1 yaşından küçük	1 ve2	3-6	7-12	13-19	20-45	46-60	61-70	71+	Yaşı Bilinmeyen
Ardahan	E	367	1272	2096	2092	1413	3770	1021	634	342	22
	K	290	1071	1804	1453	1204	3786	1107	373	304	13
Çıldır	E	322	955	1651	1682	1001	2355	1004	470	295	17
	K	234	831	1392	1138	921	2915	800	266	404	7
Göle	E	403	1223	1799	1815	1114	3266	880	346	302	11
	K	300	929	1494	1300	1231	3951	890	339	351	10
Posof	E	731	896	2080	2113	1382	2871	1011	621	401	6
	K	630	724	1780	1659	1352	3695	1137	477	363	7
Toplam	E	1823	4346	7626	7702	4910	12262	3916	2071	1340	56
	K	1454	3555	6470	5550	4708	14347	3934	1455	1422	37
	T	3277	7901	14096	13252	9618	26609	7850	3526	2762	93

Kaynak: T.C. Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü (TCBİUM), *1927 Genel Nüfus Sayımı*, Fasikül I, Ankara 1929, s. 175

1927 Genel Nüfus Sayımı'na göre, yaş grupları dikkate alındığında, çoğunluğun genç nüfus olduğunu söylemek mümkündür. Yani, Ardahan Vilâyeti Cumhuriyetin ilk yıllarında çok genç bir nüfusa sahiptir. Bu da ekonomik, kültürel ve siyasi alanlarda nüfusun ihtiyaçlarını ortaya çıkarmış, bu alanlarda çalışma ve çeşitli hizmetleri gerekli kılmıştır. Özellikle eğitim, sağlık, ekonomi alanlarında, yeni yatırımlara ve yeni alt yapı hizmetlerine ihtiyaç duyulmuş, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde görev alacak hükümetlerin genç nüfusun ihtiyaçlarını dikkate almasına neden olmuştur. 20-45 yaş grubu, nüfus artışında olduğu kadar genel üretim açısından da önemlidir. özellikle tarım ve hayvancılıktaki insan gücü ihtiyacı bu bölgenin kalkınması ve istihdamına uygun niteliktedir.

3- Medenî Hâle Göre Nüfus

1927 Genel Nüfus Sayımında, Cumhuriyetin ileriki yıllarında yapılan nüfus sayımlarından farklı olarak, evlilik çağına bulunan yani 15 yaş ve üzerinde bulunan insanların medenî durumu göz önünde bulundurulmamış, Ardahan Vilâyeti'nin bütün nüfusu dikkate alınmıştır. Hâlbuki toplumların tüm kesitlerinde olduğu gibi, Ardahan'daki toplum yapısının ve geleceğinin belirlenmesinde nüfusun medeni hali-

nin bilinmesinde büyük faydalar vardır. bu yönüyle yaşları tespit edilmese de medeni durumuna göre yapılan dağılım şöyledir (Tablo 8).

Tablo 8. 1927 Yılı Genel Nüfus Sayımında Medenî Hâle Göre Nüfus

	Cinsiyet	Bekâr	Evli	Dul	Boş	Bilinmeyen
Ardahan	Erkek	7608	5261	149	5	6
	Kadın	5846	4796	754	5	4
Çıldır	Erkek	5769	3826	151	6	7
	Kadın	4513	3623	763	7	2
Göle	Erkek	7120	3906	127	6	-
	Kadın	5529	4511	745	8	2
Posof	Erkek	7415	4454	222	17	4
	Kadın	6105	4861	854	3	1
Toplam	Erkek	27912	17447	444	34	17
	Kadın	21993	17791	3116	23	9
	Toplam	49905	35238	3560	57	26

Kaynak: T.C. Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü (TCBİUM), *1927 Genel Nüfus Sayımı*, Fasikül I, Ankara 1929, s. 175.

1927 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına, Ardahan Vilâyeti nüfusunun medenî hale göre dağılımı karışık bir yapı sergilemektedir. bekarların daha fazla olduğu bu dağılım, Ardahan'ın genç bir nüfusa sahip olduğunu bir kez daha göstermektedir. Toplam 49 905 bekâr nüfusun 27 912'si bekar erkeklerden oluşmaktadır. Bu tabloda dikkati çeken konulardan biri de Ardahan Vilâyeti'nin genel nüfusu içerisindeki dul ve boş kalan kişilerin sayısının 3 617 olmasıdır (Tablo 8). Bunun sebebi olarak da, yurdun hemen hemen her köşesinde olduğu gibi Ardahan'da da 20. yüzyıldaki farklı güçlerle uzun süren savaşlar, I. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele yıllarındaki millet olarak verdiğimiz topyekûn savaşlar, Ermeni terörü sonucu verilen kayıplar ve çeşitli ölümler sayılabilir.

Dikkati çeken konulardan bir diğeri de evli erkekler ile kadınların sayısının Ardahan da bir birine yakın olmasıdır. Ülkemizde geçmiş dönemlerde erkeklerin birden fazla kadınla evli olması geleneğinin Ardahan'da fazla olmadığını veya birden fazla olan evliliklerin sayım memurlarına yansıtılmadığını bu sonuçlara bakarak söyleyebiliriz. Ayrıca dul kalan erkek ile kadın arasındaki farka (2 672) bakarak da çeşitli sebeplerle dul kalan kadınların başka evlilik yapmayarak beklediği anlaşılmaktadır.

4- Okur-Yazarlık Yönünden Nüfus

Ülke kalkınmasında etkili en önemli unsurlardan biri nüfusun eğitim durumudur. İyi eğitilmiş, üretken, dünya ve ülke meselelerini algılayabilen ruhsal ve bedensel dinamikte bir nüfusun varlığı ülkeler için hayati önem taşımaktadır. Eğitim için yapılan yatırımlar ülkenin ekonomik ve toplumsal gücünü arttıran ve milletin geleceğini belirleyen öncül unsurlardandır. Bir ülkenin, bölgenin, şehrin, beldenin gelişip kalkınması o yerlerin sahip olduğu yetişmiş, iyi eğitim almış, öğretim sürecinden geçmiş, bilinçli ve girişimci insan gücü ile doğru orantılıdır. Cumhuriyetin ilk yıllarında ülkede özellikle eğitilmiş insanlara büyük ihtiyaç vardı. Bunun içinde ilk nüfus sayımında belirlenmesine ihtiyaç duyulan alanlardan birisi de eğitim **özellikle** okur-yazarlık durumuydu.

Ardahan vilayetinde nüfusun okur-yazarlık özellikleri hakkında ilk bilgilere, 1927 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarından ulaşılabilmektedir. Bu sayım döneminde, sonraki yıllarda yapılacak olan nüfus sayımlarından farklı olarak, altı yaş ve üzerindeki nüfus dikkate alınmamış, nüfusun genel toplamı temel alınarak, açıklığa kavuşturulmuştur.

Tablo 10. 1927 Yılı Genel Nüfus Sayımında Okur-Yazarlık Yönünden Ardahan Nüfusu

	Cinsiyet	Okuma-Yazma Bilen	Okuma-Yazma Bilmeyen	Toplam
Ardahan	Erkek	620	12 409	13 029
	Kadın	101	11 304	11 405
Çıldır	Erkek	395	9 364	9 759
	Kadın	13	8 895	8 908
Göle	Erkek	238	10 921	11 159
	Kadın	6	10 789	10 795
Posof	Erkek	212	11 900	12 112
	Kadın	1	11 823	11 824
Toplam	Erkek	1 465	44 594	46 059
	Kadın	121	42 811	42 932
	Toplam	1 586	87 405	88 991

Kaynak: T.C. Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü (TCBİUM), *1927 Genel Nüfus Sayımı*, Fasikül I, Ankara 1929, s. 175.

1927 sayımına göre Türkiye'nin genelinde 1 111 496 kişi okuma-yazma bilirken, toplam nüfus içerisindeki okuma-yazma oranı sadece % 8'dir. Buna karşılık 13 629 488 kişi olan genel nüfus içerisinde 12 517 992 kişi ise okuma-yazma bilmemektedir²³. Bu da Türkiye'nin genelinde eğitim ve öğretim işlerinin ve okur-yazar oranının çok düşük olduğunu göstermektedir.

Türkiye'nin genelinde okuma-yazma oranındaki düşüklük Ardahan'da çok gerilerdedir. Ardahan Vilâyeti'ndeki toplam nüfus içerisindeki okuma-yazma bilenlerin oranı, ancak % 1,8'dir. Yani, Türkiye ortalamasının çok altındadır. Bu nedenle, Ardahan Vilâyeti'nde eğitim-öğretim faaliyetlerine ağırlık verilmiştir. İlk genel nüfus sayımı sonucuna göre Ardahan merkez kazasında 620 erkek ve 101 kadın okuma-yazma bilirken, buna karşın 12 409 erkek ve 11 304 kadın okuma-yazma bilmemektedir (Tablo 9). Ardahan vilayeti geneline bakıldığında toplam nüfusun % 1,8'i okur-yazar zarken, % 98,2'si okur-yazar değildir. bir başka durum da Ardahan'da kadınlardaki okur-yazar oranını erkeklere göre daha çok az olmasıdır. Bu durum yani kadınların erkeklerden daha az okur-yazar olması Ardahan'ın diğer ilçe ve köylerine doğru gidildikçe daha kötü bir tablo ortaya çıkarmakta, okuma-yazma bilen kadınların sayısı giderek düşmektedir. Örneğin, Posof ilçesinin 212 erkek okuma-yazma bilirken, okuma-yazma bilen kadın sayısı sadece 1'dir. Böyle bir durumun ortaya çıkmasında geri kalmışlık, eğitim-öğretim kuramlarının azlığı, geleneksel Türk toplum yapısı ve din adına kadınların eğitim-öğretim imkânlarından uzak tutulması gibi nedenler etkili olmuştur. Bu nedenle, Cumhuriyetin ilk yıllarında Ardahan toplam nüfusu içerisindeki kadınların, okuma-yazma ve kültürel konularda, erkeklerden daha geride kalmış olduklarını söylemek mümkündür.

5- Doğum Yerleri İtibariyle Nüfus

Ardahan Vilâyeti'nin "*Doğum Yerleri İtibariyle*" nüfus yapısı ve niteliğinden bahsederken, hem Ardahan'ın idarî birimlerinde (vilâyet, ilçe, nahiye ve köylerde) ve Türkiye'de dünyaya gelen, hem de Türkiye dışında doğup da Ardahan Vilâyeti'nde yaşayan insanlar kastedilmiştir. Bu nedenle, Türkiye ve yurt dışında doğan, Ardahan Vilâyeti'nde yaşayan insanlar göz önünde bulundurulmuştur.

Doğu Anadolu'da Ardahan ve çevresinin 40 yıl gibi uzun bir süre Rus işgalinde kalmasından dolayı bu yörenin Anavatana katılmasından önceki dönemde doğanların doğum yeri Rusya olarak kayıt edilmiştir. Aşağıdaki tabloda da (Tablo.11) görüldüğü gibi nüfusun yarısından fazlası 46 912 kişi, Rusya doğumlu olarak gösterilmiştir.

23- TCBIUM, 1935 Genel Nüfus Sayımı, Ankara 1937, s.382.

Geriye kalan 41 037 kişinin de doğum yeri Türkiye olarak kayıt edilmiştir. Bunun dışında sayısı elliyi bulmayan kişi de başka ülkelerde doğmuştur. Aslında, nüfusun % 99,5'inin Ardahan sınırları dâhilinde doğanlardan meydana geldiği söylenebilir.

Tablo 11. 1927 Yılı Genel Nüfus Sayımında Doğum Yerleri İtibariyle Ardahan'da Nüfus

Ülkeler	Ardahan		Çıldır		Göle		Posof		Toplam		
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Toplam
Türkiye	6 064	4 566	4 872	5 771	4 706	5 150	5 383	5 525	21 024	21 012	42 037
İran	1	4			7				8	4	12
Almanya		1								1	1
Arnavutluk			2						2		2
Yunanistan		1								1	1
Romanya	1						1		2		2
Rusya	6 948	6 833	4 885	3 134	6 444	5 643	6 726	6 299	25 003	21 909	46 912
Sırbistan					1				1		1
Amerika	7								7		7
Bilinmeyen	8			3	1	2	2		11	5	16
Toplam									46 058	42 932	88 991

Kaynak: T.C. Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü (TCBİUM), *1927 Genel Nüfus Sayımı*, Fasikül I, Ankara 1929, s. 276

6- İktisadî (Ekonomik) Faaliyet Dalları İtibariyle Nüfus

İnsanlar yaşamlarını devam ettirebilmek için çeşitli şekillerde üretim yaparlar. Yeryüzündeki bütün insanların faaliyet türleri aynı olmadığı gibi, bir ülke içindeki insanlarda farklı ekonomik faaliyetlerle uğraşırlar. İnsanların yaptıkları ekonomik faaliyetler çeşitli şekillerde sınıflandırılır. Ancak genellikle üç ana başlık halinde ele alınırlar. Bunlar tarım, sanayi ve hizmetlerdir²⁴.

Herhangi bir bölgenin ya da bir yerleşim yerinin iktisadî (ekonomik), sosyal, kültürel ve ticarî faaliyetlerini ve hizmet sektörlerindeki durumlarını, nüfusun bu

niteliklerinden yararlanarak açıklamak mümkündür. Bu alanlarda bilgi sahibi olmayı sağlayan nüfus özelliklerine yine Cumhuriyetin ilk genel nüfus sayımı sonuçlarından ulaşmak söz konusudur²⁵. Ekonominin planlanması, kalkınma hedefleri ve yatırım olanakları nüfusun bazı özelliklerine göre şekillendirilmektedir. Bu imkân dâhilinde, Ardahan Vilâyeti'nin o günün ifadesiyle "iktisadî faaliyet dalları" bakımından nüfus durumu ya da özelliği ortaya konulmuştur. Ülkelerin gelişmişlik düzeyini gösteren en belirleyici unsurlardan biri, çalışan nüfusun ekonomik faaliyet kollarına dağılımıdır.

Tablo 12. 1927 Yılı Genel Nüfus Sayımında Ekonomik Faaliyet Dalları İtibarıyla Nüfus

		Ziraat	Sanayi	Ticaret	Serbest	Memur	Hâkimler	Ordu	PTT.	Başka	Toplam	Mesleksiz
Ardahan	E	6102	104	199	18	66	5	448	2	31	6975	6054
	K	5536	6	3	1	3	-	-	-	1	5550	5855
Çıldır	E	4667	23	20	11	39	2	2	1	9	4774	4985
	K	1243	14	1	-	-	-	-	-	9	1267	7641
Göle	E	5581	127	37	27	35	2	37	12	2	5860	5299
	K	4944	2		1						4947	5848
Posof	E	5697	36	29	18	69	1	96	2	3	5951	6161
	K	5656	4	1	1	-	1	-	-	-	5663	6161
Genel Toplam	E	22047	290	285	94	209	10	583	17	45	23560	22499
	K	17379	26	5	3	3	1	-	-	10	17427	25505
	T	39426	316	290	97	212	11	583	17	55	40987	48004

Kaynak: T.C. Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü (TCBİUM), 1927 Genel Nüfus Sayımı, Fasikül I, Ankara 1929, s. 196

Yukarıdaki tablodan anlaşılacağı üzere, 1927 ilk genel nüfus sayımına göre Ardahan Vilâyeti'nde mesleksiz, öğrenci ve çalışamaz durumda olanların sayısı en fazladır. Nüfusun yarısından fazlası yani 48 004 kişi ekonomik olarak hiç bir değere sahip değildir (Tablo 12). Yani, ister hizmet, ister üretim sektöründe olsun belli bir mesleği icra etmemiş, üretim faaliyetlerinde görev almamış ve tüketici durumdaki kalmıştır. Bu yüzden, ev hanımlarının durumu hariç tutulsa bile, tüketici nüfusun çok yüksek olduğu ifade edilebilir. Bunun da Ardahan Vilâyeti'nin gelişmesi ve kalkınmasını olumsuz yönde etkilediğini söylemek mümkündür.

25- Kodal, Tahir., Türkiye Cumhuriyetinin İlk Genel Nüfus Sayımında Çorum Vilayetinin Nüfus Özellikleri, Fırat Üni. Sos. Bil. Der. Cilt. 19, Sayı. 1, Sayfa 232-258.

Bu tabloda dikkati çeken diğer bir husus da, nüfusun en fazla çalıştığı meslek kolunun tarım (ziraat) alanı olmasıdır. Bu sektörde toplam 39 426 kişi istihdam edildiği ve, hayatlarını tarım (ziraat) ve hayvancılık iş kolunda çalışarak sürdürdüğü görülmektedir (Tablo 12). Bu da Cumhuriyetin ilk yıllarında, Ardahan Vilâyeti'nde nüfusun, genel olarak tarım ve hayvancılıkla meşgul olmakla birlikte el dokumacılığı gibi küçük sanatlar, tarihi süreç içerisinde her zaman var olmuştur. Sanayi alanında çalışan nüfus sayısı 316'dır. Bu nedenle, Ardahan ve çevresindeki "sanayi ve küçük sanatlarla uğraşma geleneği" az çok bu dönemde de devam etmiştir. Yine aynı şekilde nüfusun %76,5'inin köylerde yaşıyor olması, Türkiye'nin şehirleşmeyi ve sanayileşmeyi gerçekleştirmiş bir ülke olmaması da insanların tarım ve hayvancılıkla uğraşmalarını gerekli kılmıştır.

Bu sayım sonuçlarına göre, Ardahan'da hizmet sektöründe çalışanların toplam sayısı 823'dir. Bu sektörde çalışan kadın sayısı yine erkeklerin çok gerisindedir ve toplam 4 çalışan kadın mevcuttur. Bu sektörde en fazla çalışan 583 kişi orduda görev yapmakta ve bunların arasında sadece 1 bayan hâkimin varlığı, bunun dışında hiçbir bayan, ordu mensubunun ve PTT çalışanının olmaması ve görev yapmaması, Cumhuriyetin ilk yıllarında, bir anlamda toplumda "kadın okutulmaz ve çalışmaz geleneksel anlayışının" pek kırılmadığını göstermektedir. Ancak, bu anlayış daha sonraki yıllarda kadın erkek eşitliği bağlamında kadınlara tanınan haklar çerçevesinde ortadan kaldırılacak, kadınlar da yavaş yavaş çalışma hayatına girmeye başlayacaktır.

1927 ilk genel nüfus sayımına göre ekonomik faaliyet dallarında çalışanların ve Cumhuriyetin ilk yıllarında Ardahan ve çevresindeki üretimi gerçekleştirenlerin yani tarım, sanayi, ticaret ve serbest meslekle uğraşanların sayısı 40 129 kişidir. Bu sayı da yaklaşık olarak nüfusun yarısı kadardır. Buna karşılık tüketici durumunda olan nüfus ise, yukarıda da ifade edildiği gibi, 48 004 kişiden oluşmuştur.

7- Ana Dile Göre Nüfus

Ardahan'ın ana dile göre nüfus yapısı, 1927 Genel Nüfus Sayım sonuçlarına dayanılarak açıklığa kavuşturulmuştur. Tablo 13'de görüldüğü gibi, Türkçe, Ardahan Vilâyeti'nde 1927 yılında en fazla konuşulan ve geçerliliği olan ana dildir. Ana dili Türkçe olan insanların toplam sayısının 76 312 olduğu tespit edilmiştir. Bu yüzden ana dili Türkçe olanların toplam nüfus içerisindeki oranı % 85,8 olarak hesaplanmıştır. Nüfusun yaklaşık % 86'sının Türkçe konuşuyor olması, bölgede hiçbir yoruma sebep olmadan, Türklerin hâkim millet konumunda olduğunu göstermektedir.

Türkçenin dışında Ardahan'da kullanılan dillerin içerisinde Kürtçe ikinci en fazla konuşulan dili oluşturmaktadır. Kürtçe konuşan nüfus genel olarak Göle ilçesinde

bulunmaktadır. Kürtçe konuşanların oranı ise % 13,8'dir. Ardahan'da bu iki dil dışında konuşulan dillerin oranı diğer ise % 0,4 kadar önemsiz derecede azdır.

Tablo 13. 1927 Yılı Genel Nüfus Sayımında Ana Dile Göre Nüfus Sayısı

Diller	Ardahan		Çıldır		Göle		Posof		Toplam		
	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	T
Türkçe	12984	11370	9697	8852	5004	4847	11916	11642	39601	36711	76312
Rumca	-	-	-	-	-	-	-	-			
Ermenice	1	-					2		3		3
Fransızca											
İtalyanca											
İngilizce											
Arapça											
Acemce											
Yahudice											
Çerkezce											
Kürtçe	21	26	45	55	6154	5947			6220	6028	12248
Tatarca							194	182	194	182	376
Arnavutça											
Bulgarca											
Başka	23	9	16	-	1	1			40	10	50
Toplam	13029	11405	9758	8917	11159	10795	12112	11824	46058	42931	88989

Kaynak: T.C. Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü (TCBİUM), *1927 Genel Nüfus Sayımı*, Fasikül I, Ankara 1929, s. 240

Bu tabloda dikkati çeken bir başka nokta ise, Cumhuriyetin ilkyıllarında Ardahan'da azınlıklara ait nüfusun yok denecek kadar azalmış olmasıdır. Ardahan merkez ve ilçelerinde sadece 3 Ermeni dilini konuşan yaşıyordu, tatarca dili konuşan ise Ardahan Vilayeti genelinde 50 kişi bulunmaktaydı. Toplam 376 kişinin Tatarca²⁶ konuşuyor olması Türkiye dışından yine Rusya'dan, özellikle Kırım'dan bu insanların çeşitli nedenlerle Türk devletine sığınmış olmasının bir delilidir.

26- Tatarca, Türkçenin Kıpçak grubuna bağlı bir dildir. Bazı Türkologlar tarafından coğrafi olarak Kuzeybatı dillerinden biri olarak tanımlanan Tatarca, daha fazla gruplara ayrılmış olsa da başlıcaları Kazan ve Kırım Tatarca'sıdır. Bu dil, daha çok Rusya Federasyonu içindeki Tataristan'da yaşayan Tatarlar tarafından konuşulur. Daha geniş bilgi için bkz.: Nurettin Demir-Emine Yılmaz, *Türk Dili El Kitabı*, Ankara 2003.

8- Sakatlıklara Göre Nüfus

1927 sayımında ülke nüfusu sakatlıklar itibariyle de sayıma tabi tutulmuştur. Daha önceki nüfus sayımlarında sağlıklı bir şekilde ortaya konulamayan nüfusun bu özelliği Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk genel nüfus sayımında ayrıntılı bir şekilde göz önüne serilmiştir. Bu sayede hangi ilde ne kadar sakat vatandaş olduğu anlaşılabilir ve uzun savaş yıllarının bedensel etkisi izlenebilmektedir. Ardahan'da 1927 yılı sayımına göre toplam 1 052'sinin her hangi bir sakatlığı söz konusudur. Bu rakam toplam nüfus içerisinde yaklaşık % 1,18'lik bir orana denk gelmektedir. Öncelikle sayımda elde edilen bu oran sayesinde Ardahan halkının fiziki yönlerden sağlam olduğunu söylemek mümkündür. Böylece Cumhuriyetin ilk yıllarında çalışabilirliği ve sağlamlığı bakımından Ardahan ve çevresinin büyük yararlar sağlayacağı aşikârdır. Öte yandan nüfusun en fazla etkilendiği sakatlık 191 kişi ile körlük ve 190 kişi ile topallıktır.

Tablo 14. 1927 Yılı Genel Nüfus Sayımında Sakatlıklara Göre Nüfus

		Sağlam	Kör	Sağır ve Dilsiz	Topal	Çolak	Kambur	Başka Sakatlığı Olanlar
Ardahan	Erkek	12885	7	14	34	7	1	81
	Kadın	11328	21	11	19	4	-	22
Çıldır	Erkek	9644	26	4	12	4	2	67
	Kadın	8874	14	2	7	2	-	9
Göle	Erkek	11066	18	5	6	3	2	59
	Kadın	10758	16	2	5	-	-	14
Posof	Erkek	11684	64	55	71	11	8	219
	Kadın	11700	25	3	36	3	-	57
Toplam	Erkek	45279	115	78	123	25	13	426
	Kadın	42660	76	18	67	9	-	102
	Toplam	87939	191	96	190	34	13	528

Kaynak: T.C. Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü (TCBİUM), *1927 Genel Nüfus Sayımı*, Fasikül I, Ankara 1929, s.218

Tabloda dikkati çeken noktalardan biri de erkeklerin kadınlara göre daha fazla sakatlığa sahip olmasıdır. Erkeklerin 45 279'u her hangi bir sakatlık sahibi değilken, kadınların 42 660'ında sakatlık söz konusu değildir. Ayrıca, toplam nüfus içerisinde en az görülen sakatlık kamburluktur. Yine aynı şekilde, kadınlarda kamburluk görül-

mezken 13 erkekte kamburluk görülmektedir. Bütün bu rahatsızlıkların dışında yer alan ve sakatlıkları bilinmeyen insanların sayısı ise 528'dir.

9- Dinlere-Mezheplere Göre Nüfus

Anadolu çok çeşitli medeniyetlere ve inanç sistemlerine sahip olmuştur. Bu değişik din ve dinin farklı yorumundan kaynaklanan mezhepler Türklerin Anadolu'ya egemen olmasından sonra barış ve hoşgörü ortamında yan yana yaşamıştır. Osmanlı İmparatorluğunun ilk nüfus sayımı olan 1 833 yılı sayımına göre Ardahan'da (Çıldır Eyaleti) 37 262 Müslüman nüfusa karşılık 5 396 gayrimüslim nüfus yaşıyordu (Tablo 1)²⁷. 1877-78'den (93 harbinden) sonra bölgenin Rus işgalinde kalmasıyla birlikte Rus Çarlığı için tampon bölge olan Kuzeydoğu Anadolu'ya hızlı bir Hıristiyan nüfus göçü yaşanmıştır. 1878 yılından 13 yıl sonra yapılan 1891 sayımıyla Hıristiyan nüfus 1500 kişi artmıştır. Araştırma bölgemizde 1891 yılı nüfus sayımına göre (Tablo 15), 37 661 kişi olan Müslüman nüfusuna karşılık 6 912 gayrimüslim nüfus yaşamaktaydı.

Tablo 15. 1891 Nüfus Sayımına Göre Ardahan'da Nüfusun Dini ve Etnik Yapısı

Ardahan 1891	Müslüman					Hıristiyan				Toplam
	Türk			Kürt	İranlı	Rum (Grek)	Rus	Ermeni	Diğer	
	Türk	Karapapak	Türkmen							
Ardahan Merkez	403			7		48	172	141	7	778
Ardahan	6492	467	3074	904	9	2815	864		30	14654
Posof	9814			279						10094
Çıldır	2796	5762	-	331						8909
Göle	846		54	5432		2755		121		9208
Toplam	20351	6229	4128	6953	9	5618	1036	262	37*	43643

* 1 Bulgar, 5 Çerkez, 1 Kabardin, 30 Gürcü

Kaynak: Kavkaski Kalendar. Na 1895 God. Tipografın: Gruzinsk. İzdatelskago Tovarişestva, Tiflis. s. 308.

1927 Nüfus Sayımına göre Ardahan'da 88 956 Müslüman, yaşarken sadece 35 kişi Hıristiyanlık ve başka dinlere mensup bulunmaktaydı (Tablo 15).

27- Enver Ziya Karal, Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831, Ankara 1997, s.210.

Tablo 16. Dinlere-Mezheplere Göre Nüfus

	Cinsiyet	İslâm	Katolik	Protestan	Ortodoks	Ermeni	Hıristiyan	Musevi	Başka	Dinsiz
Ardahan	E	13009	-	1	-	-	-	-	19	-
	K	11393	-	2	5	-	3	-	2	-
Çıldır	E	9759	-	-	-	-	-	-	-	-
	K	8907	-	-	1	-	-	-	-	-
Göle	E	11159	-	-	-	-	-	-	-	-
	K	10795	-	-	-	-	-	-	-	--
Posof	E	12110	2	-	-	-	-	-	-	-
	K	11824	-	-	-	-	-	-	-	-
Toplam	E	46037	2	1	-	-	-	-	19	-
	K	42919	-	2	6	-	3	-	2	-
	T	88956	2	3	6	-	3	-	21	-

Kaynak: T.C. Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü (TCBİUM), 1927 Genel Nüfus Sayımı, Fasikül I, Ankara 1929, s.

19. yüzyılın sonunda yani 1891 yılında Ardahan'da 6 919 gayrimüslimin olduğu düşünülürse, yukarıda bahsedilen nedenlerden dolayı, farklı etnik köken ve inanca sahip insanların bölgeyi terke ettikleri görülmektedir. Bu ise, Ardahan Vilâyeti'ndeki 88 991 toplam nüfus içerisinde çok az bir oranla karşılanmaktadır. Bu sonuç, Cumhuriyetin ilk yıllarında Ardahan merkez ve ilçelerinin, inanç sistemi açısından, ne kadar türdeş bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bu da Türk-İslâm nüfusunun bölgeye ne düzeyde hâkim olduğunun, Ardahan ölçeğinde bir göstergesidir.

C- Sonuç

28 Ekim 1927'de Türkiye Cumhuriyeti döneminde ilk genel nüfus sayımı yapılmıştır. Bu nedenle, Ardahan'daki nüfus hakkında ayrıntılı bilgilere ulaşma ve bilimsel değerlendirmeler yapabilme imkânı doğmuştur. Bu nüfus sayımı sonrasında, Ardahan nüfusu şehirlerde ve köylerde yaşama biçimi bakımından Türkiye'nin geneli ile paralellik göstermiştir. Yani, nüfusun büyük bir kırsalda yaşamaktadır. 1927 yılında

yapılan ilk genel nüfus sayımında Ardahan'da en fazla nüfusun bulunduğu yer Ardahan merkez ilçesi (24 434 kişi) olmuştur. Ardahan merkezden başka nüfusun en fazla yaşadığı yerler ise sırasıyla; Posof (23 936), Göle (21 954) ve Çıldır (18 667) ilçeleridir. Bu dönemde nüfusun en yoğun olduğu yer Posof ilçesi (38,3), Nüfusun en az yoğunlukta bulunduğu yer ise Çıldır ilçesi (10.1)'dir.

Ardahan Vilâyeti'ndeki nüfus, çok genç ve dinamik bir yapıya sahiptir. Bu sayım sonuçlarında dikkati çeken sonuçlardan biri de, nüfus içerisinde dul kişilerin sayısının fazla olmasıdır. Bu da savaş sonrası her toplumda rastlanılacak bir durumdu. Bir diğer sonuç ise, Ardahan nüfusunun okur-yazarlık yönünden, Türkiye geneli ile paralellik göstermesi ve okur-yazar oranının düşük olmasıdır. Bir başka göze çarpan sonuç ise, nüfusun % 99,9'u Ardahan sınırları içerisinde doğmasına rağmen bölgenin 40 yıl Rus işgalinde kalmasından dolayı % 52,7'sinin doğum yerinin Rusya olarak kayıt edilmesi ve geriye kalan % 47,2'si ise Türkiye doğumlu olarak kayıtlanmasıdır.

Çıkarılabilecek sonuçlardan biri de 1927 ilk genel nüfus sayımına göre Ardahan'da mesleksiz, öğrenci ve çalışamaz durumda olanların sayısı en fazladır. Nüfusun yarısından fazlası yani 48 004 kişi ekonomik olarak hiç bir değere sahip değildir. Yani, ister hizmet, ister üretim sektöründe olsun belli bir mesleği icra etmemiş, üretim faaliyetlerinde görev almamış ve tüketici durumda olmuştur. Bunun da Ardahan'ın gelişmesi ve kalkınmasını olumsuz yönde etkilediğini söylemek mümkündür.

Bir diğer sonuç ise, Cumhuriyetin ilk yıllarında Ardahan'da büyük bir farkla %86, Türkçenin (76 312 kişi) konuşuluyor olmasıdır. Türkçeyi, Kürtçe % 13,8 ile (12 248 kişi) izlemiştir.

Ayrıca, Cumhuriyetin ilk genel nüfus sayımı sonuçlarına göre, Ardahan nüfusunun, fizikî yönden sağlam bireylere sahip olduğunu söylemek mümkündür. Nüfusun sadece 1 052'sinin herhangi bir sakatlığı söz konusudur. Bu sağlam ve türdeş yapı içerisinde nüfusun en fazla etkilendiği sakatlık ise körlük ve topallıktır.

Bir başka sonuç da, Ardahan Vilâyetindeki azınlıkların sayısı sadece 35 kişidir. 1891 yılında Ardahan'da 6 953 gayrimüslimin yaşadığı düşünülürse, Rus işgaliyle birlikte Ardahan'a yerleşen farklı etnik köken ve inanca sahip insanların bölgenin anavatana katılmasıyla Ardahan'ı terk ettikleri görülmüştür.

Yukarı ifade edilen sonuçların ardından, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk genel nüfus sayımında (28 Ekim 1927) Ardahan'daki nüfus yapısının, uzun süre işgal altında kalmasına rağmen hem idarî, hem de sosyo-kültürel açıdan bir parçası olduğu Türkiye Cumhuriyetinin sosyo-kültürel yapısından çok da farklı olmadığı görülmüştür.

Kaynakça

- Demirel, M., 2008. “Doğu Anadolu’da İdari yapılanma (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan Sonra)”, Atatürk Üniversitesi. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Sayı 37, s. 247-258.
- Doğanay, H., 1994. Türkiye Beşeri Coğrafyası. Gazi Büro Kitapevi, ANKARA.
- Güner, İ., Genel Beşeri ve Ekonomik Coğrafya, 1 . Bölüm. Gündüz Eğitim Yayıncılık ANKARA.
- Gökdemir, A. E., 1998, Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara.
- Karabağ S., Şahin, S., 2006. Türkiye Beşerî ve Ekonomik Coğrafyası, Gazi Kitabevi ANKARA.
- Karal, E., Z., 1997. Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831, II. Baskı, T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını ANKARA.
- Karabekir, K., 1969. İstiklal Harbimizin Esasları, İstanbul.
- Kavkaski Kalendar. Na 1895 God. Tipogafin: Gruzinsk. izdatelskago Tovarışestva, L. TİFLİS.
- Kavkaski Kalendar. Na 1899 God. Tipogafin: Gruzinsk. İzdatelskago Tovarışestva, TİFLİS
- Kavkaski Kalendar. Na 1904 God. Tipogafin: Gruzinsk. izdatelskago Tovarışestva, LIX. God TİFLİS.
- Kavkaski Kalendar. Na 1910 God. Tipogafin: Gruzinsk. izdatelskago Tovarışestva, LXV God TİFLİS.
- Kırzioğlu, M.F. 1953 Kars Tarihi, I. Cilt Işıl Matbaası, İSTANBUL.
- Kırzioğlu, M.F., 1970, Kars ve Çevresinde Ermeni Mezalim (1918-1920), Ankara.
- Kodal, T., “Türkiye Cumhuriyetinin İlk Genel Nüfus Sayımında Çorum Vilayetinin Nüfus Özellikleri”, Fırat Üniv. Sos. Bil. Der. Cilt. 19, Sayı. 1, Sayfa 232-258.
- Kurat, Y., T., “1878-1919 Arasında Türk-Rus İlişkileri” Ankara Üniversitesi, Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt. 16, Sayı. 27, Ankara, s. 138.
- T.C. Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü (TCBİUM), 1927 Genel Nüfus Sayımı, Fasikül I, T.C. Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü Yayını, Ankara 1929.

TCBİUM, 1935 Genel Nüfus Sayımı, T.C. Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü Yayını, Ankara 1937.

T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), Genel Nüfus Sayımı, İdarî Bölünüş, 24 Ekim 1965, T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları:537, Ankara 1968.

Tönük, V., 1945 Türkiye'nin İdare Teşkilatının Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durumu. ANKARA.

<http://tr.wikipedia.org/wiki/gregorian/09.10.2008>.